SORIN PALIGA

HIDRONIMIA ŞI DIALECTELE TRACE CA PRECURSOARE ALE DIALECTELOR LIMBII ROMÂNE

Hidronimia – şi, în general, toponimia – reprezintă un preţios tezaur pentru studierea distribuţiei în teren a dialectelor unui idiom. Problemele pe care le ridică hidronimele româneşti sunt complexe. În limitele impuse de acest articol, nu vom aspira la o clarificare globală a problematicii, ci doar la punctarea unor chestiuni de detaliu, importante – considerăm noi – în drumul spre o lucrare de sinteză. În acest sens, vom alege câteva exemple, sperăm edificatoare.

1. ***Marisia: Mureş – Marica.*** Rădăcina i.-e. **mār-, *mor-* „lac, baltă", cu derivări pe o arie largă, este reprezentată pe teritoriul trac (în principal, teritoriile României şi Bulgariei de azi) prin hidronimul (NFl) *Marisia,* transmis până azi în cazul a două cursuri: *Mureş (Murăş)* şi *Marica* (în Bulgaria). Aceste două forme pun frontal o problemă de evoluţie fonetică: anticul *a* faţă de *u* în română şi *a* în bulgară. Un asemenea detaliu a derutat numeroşi lingvişti, care au considerat că – în general – hidronimia arhaică, preromană (altfel spus, traco-dacă) a României s-ar fi transmis prin intermediar slav sau maghiar (o asemenea opinie apare, în cazul tuturor hidronimelor româneşti preromane din Ardeal, la Kiss 1980). Aşa cum am arătat, ipoteza originii maghiare a toponimului *Ardeal* nu rezistă unei analize serioase, ce ia în considerare un ansamblu de detalii asupra cărora nu putem insista aici; de asemenea, nu sunt de origine maghiară nici alte cuvinte precum *gând* sau *oraş* – vezi alte discuţii la Paliga 1989 b). Dacă analizăm însă câteva detalii, situaţia dezvăluie unele chestiuni deloc simple. O primă observaţie: dacă slavii ar fi „intermediat" hidronimul, de ce atunci în teritoriul slav bulgar avem *a* în radical, iar în română *u*? Problema se clarifică dacă observăm că etimonul are **ā* în radical, aşadar forma antică tracă era, conform analizei comparative, **Mārisia* (*ă* şi *ā* fiind notate în textele antice prin *α*, respectiv *a*). Rezultă că, în cazul hidronimului ardelean, avem de a face cu o evoluţie fonetică *ā* > *u,* foarte probabil prin intermediul unui fonem *ô*. Un fenomen fonetic asemănător (dar nu identic) a avut loc în trecerea de la i.-e. la germanică: i.-e. *ā* şi *ō* au evoluat la *ō*, apoi la *ô* > *uo/ua* (faza althochdeutsch), în continuare la *uo/üe* (faza mittelhochdeutsch) şi, în sfârşit, la *u/ü* (faza neuhochdeutsch) (Mettke 1978, p. 45). Acest fenomen fonetic specific trebuie admis pentru o fază târzie a dialectelor nord-trace (traco-dace), aşa cum indică – de altfel – şi grafia antică târzie *Moreses* pentru *Marisia – Mureş.*

DACOROMANIA, serie nouă, III–IV, 1998–1999, Cluj-Napoca, p. 67-73

Această grafie surprinde tocmai faza de trecere de la *ā* la *ô,* încadrabilă prin secolele II – III d. H. (Dečev 1957; Poghirc 1969). În dialectele sud-trace, nu a avut loc acest fenomen de evoluție fonetică, mărturie fiind NFl *Marica.* Este interesant de observat că evoluția fonetică din limba tracă de la *ā* la *o* (asupra căreia vom reveni) a fost semnalată de mult (Giuglea 1983, p. 359-360, unde discută cazul NFl *Mureş;* de asemenea, Giuglea 1988, p. 259, unde expune aceeaşi analiză; Poghirc 1969, p. 316).

2. Dān- „curs de apă, râu": latin-celtic *Dānubius, Dānuvius,* rom. *Dunăre,* slav *Dunav* şi *Dunaj,* maghiar *Duna.* Acelaşi fenomen fonetic îl întâlnim şi în cazul hidronimului *Dunăre.* Forma latină-celtică *Danubius* s-a transmis cu *a (< ā)* numai pe cale livrescă (italian *Danubio,* francez *Danube,* englez *Danube*). Fără îndoială, românei i s-a transmis direct numirea, după cum arată două detalii: (1) evoluția fonetică *ā > u;* (2) dezvoltarea rădăcinii prin compunere cu *-ar-/-ăr-,* izolând româna de toate celelalte limbi. Din punct de vedere etimologic, compunerea cu *-ar-/-ăr-* pare firească, deoarece o rădăcină *ar* în hidronime este întâlnită şi în alte areale i.-e., de exemplu NFl *Aare* (Elveția), *Samara (Sam-ar-a) > Somme* (Franța). Româna a perpetuat direct numele traco-dac al fluviului, mai exact a perpetuat o formă cu evoluția fonetică *a > u* şi, în plus, o formă compusă cu *-ar-/-ăr-.*

Hidronimul *Dunăre* mai arată încă un detaliu: slavii au împrumutat numele dintr-un dialect nord-tracic după ce s-a încheiat evoluția *ā > u,* dar nu au împrumutat forma compusă cu *-ar-/-ăr-,* ci au adaptat doar prima parte a compusului sau au preluat o formă nord-traco-dacă, auzită la vorbitorii de limba tracă de pe teritoriul Bucovinei de azi, unde nu circula forma compusă, ci o formă de tip **Duna.* În acest sens, este probabil ca slavii să fi adaptat numele fluviului chiar înainte de expansiune, aşadar prin secolele III – V d. H., dacă acceptăm ipoteza că evoluția *ā > u* era deja încheiată la acea dată, după cum arată grafia antică târzie *Moreses,* precum şi datele comparative. În sprijinul ipotezei că va fi existat o formă nord-traco-dacă **Dunə (Dună)* poate fi invocat şi antroponimul (NP) *Dună* (ce nu poate fi explicat – ori nu poate fi explicat întotdeauna – ca derivat din *dună*). Este adevărat că NP *Dună* poate fi bănuit de origine maghiară (echivalent al NP românesc *Dunăre, Dunăreanu*), aşadar – în stadiul actual al cercetărilor – nu poate avea o prea mare greutate în demersul etimologic. Totuşi, nu trebuie exclusă *a priori* ipoteza că NP *Dună* reflectă o formă românească străveche, variantă dialectală a formei *Dunăre.*

În sfârşit, forma germană *Donau,* cu *o* în radical, poate pune unele probleme de detaliu: reflectă oare acest vocalism un împrumut vechi, dintr-o fază traco-dacă târzie sau, altfel spus, dintr-o fază când procesul etnogenezei româneşti era în curs? O asemenea explicație este puțin plauzibilă. Forma germană poate fi explicată printr-un intermediar slav – *Dunav*, când *v* era pronunțat *w* – cu evoluția ulterioară *u > o* (cf. şi NFl *Moldau* pentru *Vltava*). Pe de altă parte, Dunărea îşi are izvorul în Germania, deci este plauzibil să presupunem că, în germană, hidronimul nu este împrumutat de la slavi, ci reflectă perpetuarea unei vechi forme germanice. Fiind o

chestiune de istorie a limbii germane şi a hidronimelor din teritoriul german, ultimul cuvânt trebuie să-l aibă cercetătorii acestei limbi.

3. Există în schimb alte forme care pot fi puse în ecuaţie pentru a clarifica situaţia formelor româneşti în raport cu cele din limbile vecine. Trebuie luate în consideraţie şi alte elemente ce pot clarifica evoluţia fonetică *a > o/u* în arealul nord-tracic. Ne oprim aici doar la două.

Mumă trebuie raportat la *mamă* (< lat. *mamma*) şi la *maică (< majka,* slav). În cazul lui *mumă,* etimonul nu poate fi decât **māmə (māmă),* traco-dac, unde întâlnim aceeaşi evoluţie *ā > u.* Asemănarea cu *mamă* (<lat.) este firească, dat fiind că traca şi latina sunt moştenitoare ale aceluiaşi fond i.-e., dar un detaliu de evoluţie fonetică, identic celui din *Mureş* şi *Dunăre,* este suficient pentru o corectă analiză etimologică. Faptul că *mumă* – un termen esenţial al vocabularului mitologic – este autohton traco-dac nu poate surprinde, având în vedere că şi alţi termeni esenţiali ai vocabularului mitologic sunt tot autohtoni, de exemplu *bală/balaur, zână, Sânziene* (în ultimul caz, un compus latin-tracic **sanctae zenae* „sfintele zâne”, vezi alte discuţii la Paliga 1989 a). Adiacent discuţiei, dar relevant, sugerăm ca *a momi* să fie considerat ca derivat din *mumă,* mai exact dintr-o formă cu vocalism *o, momă,* după cum atestă şi oronimul *Codru Moma;* de asemenea, *momâie* trebuie discutat în acelaşi context (vezi mai jos discuţia privind situaţia subdialectală *o/u* în cazul unor elemente autohtone).

O a doua formă ce pare relevantă discuţiei este *a mura.* Din punct de vedere etimologic, el pare înrudit cu *Mureş,* perpetuând foarte bine sensul străvechi al rădăcinii i.-e., „ud, umed, (curs de) apă”. Ipoteza noastră poate fi luată în discuţie numai în măsura în care se va abandona ipoteza originii latine care, în opinia noastră, face reale dificultăţi, iar în lumina datelor expuse aici devine, într-adevăr, inacceptabilă.

4. Pentru o mai bună analiză a datelor prezentate, este necesar să trecem succint în revistă şi situaţia altor hidronime, toponime şi oronime relevante, ce atestă evoluţii fonetice „dificile”. Unul dintre detaliile amintite este că, uneori, evoluţia tr.-d. *ā > ô > u* se opreşte la stadiul *ā > o.* Dacă se acceptă ipoteza noastră privind relaţia *mamă – momă/mumă* (respectiv raportul *element latin/element autohton traco-dac*), atunci oscilaţia *o/u* (ca evoluţie nord-tracă din *ā*) trebuie explicată prin două tendinţe subdialectale: (1) o evoluţie *ā > ô > o* şi (2) o evoluţie *ā > ô > u.* Aceste tendinţe, fără îndoială străvechi, de dinaintea secolului V d.H., cum arată analiza comparativă, s-au cristalizat ca atare la nivel subdialectal, dar arealul nordic *ā > ô > o/u* se opune clar arealului sud-trac *ā > a.*

NFl *Someş* (< *Samus,* în grafie antică) şi NFl *Olt* (< *Alutus,* în grafie antică) pot fi luate în discuţie. Situaţia este însă mai confuză aici, deoarece analiza comparativă nu ne permite să determinăm cu precizie dacă etimonul avea *ă* sau *ā* în radical. În cazul *Samus – Someş,* ne putem raporta la forma *Samara > Somme.* Hidronimul nu acceptă însă un etimon i.-e., ci preindo-european (radical **S-M-* „înalt, semeţ” sau „adânc”). Analiza comparativă ne permite totuşi să postulăm că

ā în radical era posibil, după cum era posibil şi *ă*. În cazul *Alutus – Olt,* pare tentantă apropierea de leton. *Aluots* „izvor”, dar şi raportarea unor toponime şi hidronime pre-indo-europene cu radical *AL- (o discuţie generală despre rădăcinile pre-indo-europene am făcut-o la Paliga 1989 b). Pe de altă parte, se impune şi raportarea la NFl *Alta,* afluent al Niprului, păstrat tot cu *a* în radical, într-o regiune unde okania (trecerea lui *a* la *o*) este foarte puternică. După cum se observă, însă, okania nu a afectat acest hidronim prerusesc. Cu alte cuvinte, evoluţia *ā > o* nu poate fi explicată prin intermediar slav (eventual maghiar), ci ca fenomen fonetic intern, în trecerea de la traco-dacă la română. De altfel, este greu de admis că unele hidronime – *Mureş, Dunăre* etc. – atestă clar o evoluţie fonetică specifică, unde nu poate fi vorba de intermediar, pe când alte hidronime, aflate aproximativ în acelaşi areal lingvistic, ar presupune un intermediar. Şi analizele noastre – pe care nu le putem detalia aici – arată că, în majoritatea covârşitoare a cazurilor, este vorba de evoluţii fonetice specifice de la traco-dacă la română, în nici un caz de intermediar.

În aceste condiţii, evoluţia de la *a* la *o*, în aceste exemple, nu poate fi pusă pe seama influenţei slave (ori, eventual, maghiare), de vreme ce evoluţii similare întâlnim şi în alte forme şi în alte regiuni. Ipoteza intermediarului a fost, şi aici, avansată din cauza lipsei unei viziuni de ansamblu asupra evoluţiilor fonetice de la limbile antice la cele moderne, mai precis a unei viziuni clare privind evoluţia fonetică a limbilor fără atestări scrise directe, ci indirecte, prin autorii greci şi latini – cum este şi cazul limbii trace – şi care, inevitabil, deformau pronunţia reală din limba de origine, având în vedere că nici latina, nici greaca nu puteau reda sunetele specifice unui idiom satem (*š, ž, č, ţ, ă* etc.). Într-o asemenea situaţie, numai analiza comparativă poate aduce clarificările necesare.

În ansamblu, formele moderne *Someş* şi *Olt,* cu vocalism *o* faţă de anticul *a*, trebuie încadrate în categoria subdialectală *ā > ô > o,* dacă presupunem un *ā* originar, ceea ce este foarte probabil. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea unei grafii aproximative a autorului grec sau latin, cu alte cuvinte trebuie să presupunem fie un fonem originar greu de redat în scris, de tipul unui *o* deschis, ca în engleză, acest fonem evoluând la *o*, fie o evoluţie fonetică specifică, în condiţii neclare, influenţată poate de nazala următoare *m* (în *Someş*) ori de lichida *l* (în *Olt*). În orice caz, nu este acceptabilă ipoteza intermediarului, după cum arată – fără îndoială – paralelele amintite (Ivănescu 1980, p. 72-73 propune o transmisie directă pentru *Mureş* şi *Dunăre,* dar prin intermediar slav pentru *Someş*). Noi înclinăm să credem că trebuie pornit, în cazul formelor *Olt* şi *Someş*, de la un radical vocalic cu *ā*.

5. Cazurile semnalate impun discuţii de ansamblu, complexe, legate de (1) distribuţia în teren a evoluţiilor fonetice de la traco-dacă la română pentru a determina cât mai precis isoglosele – hidronimele, toponimele şi oronimele fiind extrem de utile în acest caz; (2) ansamblul moştenirii autohtone preromane şi (3) momentul de la care putem accepta că traco-dacii (şi tracii, în general) au fost complet romanizaţi, ducând la apariţia unui nou popor: românii. Din acest punct de vedere, lipsa unui dialog constant şi cooperant dintre lingvişti şi arheologi şi-a pus

amprenta, lipsind deocamdată o teorie generală, de ansamblu, privind romanizarea, teorie care să satisfacă atât datele lingvistice, cât şi pe cele arheologice. Este util de observat că cercetările arheologice – probabil datorită specificului concret al acestei discipline – sunt mai avansate. Astfel, rolul carpilor în sec. II – IV d.H. a fost considerabil, ei reprezentând o serioasă problemă pentru imperiu în intervalul menţionat, contribuind şi la un limitat proces de retracizare a teritoriului părăsit de administraţia romană (Bichir 1973; Ioniţă şi Ursachi 1988, mai ales p. 98). De asemenea, ritualuri funerare traco-dace (extrem de importante pentru delimitările culturale) sunt atestate până în sec. V – VI şi, din ce în ce mai izolat şi mai rar, poate chiar până în sec. IX (Ioniţă 1982, p. 119: „Romanizarea populaţiei dacice de la est de Carpaţi nu poate fi concepută în acelaşi fel cu aceea din interiorul provinciei. Aici, romanizarea se face într-un ritm mai lent şi durează mai bine de patru secole"). Autorul este destul de neclar atunci când scrie „mai bine de patru secole", dar – pe de altă parte – lasă discuţia deschisă pentru cercetări viitoare. Asemenea date nu au fost încă valorificate – şi completate – de lingvişti. Este evident că ritualurile specific traco-dace conduc spre ipoteza de lucru – de altfel confirmabilă lingvistic şi, în orice caz, bine atestată arheologic – că dialecte de tip tracic s-au vorbit în arii relativ compacte cel puţin până în sec. V – VI d. H., iar în arii din ce în ce mai restrânse chiar mai târziu, posibil chiar până prin sec. IX. Pornind de la asemenea consideraţii, se poate avansa ipoteza că elementele autohtone s-au integrat romanităţii răsăritene într-un interval considerabil, de la începutul sec. II până cel puţin în sec. V d. H., dacă nu cumva chiar până în sec. IX. O asemenea perspectivă arată că evoluţiile fonetice vor fi fost complexe, diferite şi categoric diferenţiate cronologic. Apoi, nu trebuie minimalizată importanţa militară, etnică şi lingvistică a dacilor liberi, care s-au romanizat mai lent şi care vor fi avut un aport semnificativ şi în transmiterea unui vocabular traco-dac spre populaţia deja romanizată ori aflată într-un stadiu avansat de romanizare. De fapt, pentru zonele răsăritene ale teritoriului românesc (arealul dintre Carpaţii Răsăriteni şi Nistru), trebuie admisă existenţa unui focar secundar de romanizare din Ardeal şi dinspre coloniile romane de pe litoralul Mării Negre.

O problemă care a îndreptat spre un punct mort cercetarea lingvistică a fost premisa falsă (deşi criticată de însuşi Al. Graur încă din anul 1927) că toate elementele autohtone trebuie să fi urmat aceleaşi legi de evoluţie fonetică asemeni elementelor latine, uitându-se ori ignorându-se esenţa problemei: fonemele limbii trace erau uneori net diferite de fonemele latinei populare. Într-o asemenea situaţie, cum ar mai putea fi vorba de evoluţie fonetică identică, de vreme ce – de la bun început – era vorba de diferenţe nete, generate de însăşi structura diferită a unui idiom centum (latina) faţă de idiom satem (traca), deşi accidental aceste două limbi puteau avea forme asemănătoare, ca rezultat al fondului comun i.-e.? Cazul semnalat: *mamă – momă/mumă* ni se pare instructiv în acest sens. De altfel, nici nu este un caz izolat. *Abur* şi *bală, balaur* – elemente autohtone – trădează un *b* intervocalic, respectiv *l* intervocalic, dar acest detaliu nu se poate opune ideii că sunt elemente autohtone, am putea spune chiar din contră: este dovada că avem

de-a face cu certe elemente autohtone. Explicația este simplă: *b/v* intervocalic au avut o situație specială în latina postclasică, cele două sunete confundându-se. Nu același lucru trebuie postulat despre *b* și *v* din tracă, ce trebuie să se fi pronunțat distinct și s-au și transmis ca atare, până în română. În mod asemănător trebuie explicată și rotacizarea lui *l* intervocalic în elementele latine, dar păstrarea ca atare în elementele autohtone: diferențe de timbru în latina postclasică față de timbrul din tracă. Oricât ar părea de ciudat, lingviștii au fost uneori tentați să pună un semn de egalitate între sunet (fonem) și literă. În acest context, un alt caz interesant a fost analizat de Frățilă (1987, p. 118-123): NFl *Ibru,* considerat – cu argumente greu de respins acum – drept „probabil" (noi spunem chiar „cert") autohton. Același autor face și o discuție de ansamblu privind situația hidronimelor, oronimelor și toponimelor autohtone, introducând în ecuație chiar și problema moștenirii pre-indo-europene, pe care am expus-o și noi în câteva rânduri (Paliga 1987, 1989 b, 1992 a, 1992 b).

În general, se poate afirma că relativa incoerență a analizării moștenirii autohtone se explică prin lipsa unui dialog dintre arheologi și lingviști, precum și prin lipsa unei perspective lingvistice ample, care să ia în considerație toate datele de care dispunem, în primul rând masivul fond de cuvinte românești neexplicate din punct de vedere etimologic.

Concluzii

Analiza unor detalii de evoluție fonetică ne permite acum să concluzionăm că, în primele secole ale erei creștine, dialectele trace au cunoscut (1) un areal nordic, în care *ā* a evoluat spre *ô* > *o* sau spre *ô* > *u* și (2) un areal sudic, în care evoluția fonetică a fost *ā* > *a,* așa cum arată hidronimele *Marisia – Mureș (Murăș),* dar *Marica* (în Bulgaria) și *Danubius, Danuvius – Dunăre.*

În al doilea rând, se impune concluzia că analizarea moștenirii autohtone, traco-dace, întâmpină încă numeroase dificultăți, ce pot fi însă relativ ușor depășite printr-o mai coerentă și mai atentă analiză de detaliu, dar și prin considerarea unor situații similare ori relevante. Dialogul dintre arheologi și lingviști este indispensabil, căci numai în acest fel pot fi înlăturate neclaritățile ori neconcordanțele, datele completându-se reciproc.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

Bichir 1973 = Gheorghe Bichir, *Cultura carpică,* București.
Dečev 1957 = Dimităr Dečev, *Die thrakischen Sprachreste,* Viena.
Frățilă 1987 = Vasile Frățilă, *Lexicologie și toponimie românească,* Timișoara.
Giuglea 1983 = George Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie.* Ediție de Florența Sădeanu, București.
Giuglea 1988 = G. Giuglea, *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc,* București.

Ioniţă 1982 = Ion Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi. Dacii din spaţiul est-carpatic în sec. II – IV e.n.,* Iaşi.
Ioniţă şi Ursachi 1988 = Ion Ioniţă şi Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi,* Iaşi.
Ivănescu 1980 = Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române,* Iaşi.
Kiss 1980 = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Dicţionar etimologic toponimic), Budapest.
Lutterer, Ivan, Luboš Kropáček, Václav Hunáček, *Puvod zeměpisnych jmen* (Originea numelor de locuri), Praga, 1976.
Mettke 1978 = Heinz Mettke, *Mittelhochdeutsche Grammatik,* 4. Auflage, Leipzig.
Paliga 1986 = Sorin Paliga, *Ardeal, Transilvania,* în „Tribuna”, nr. 8, 20 feb., p. 1 şi 6.
Paliga 1987 = Sorin Paliga, *Thracian terms for ‘townschip’, and ‘fortress’, and related place-names,* in „World Archaeology”, 19, 1, p. 23-29.
Paliga 1989 a. = Sorin Paliga, *Zeităţi feminine ale basmelor româneşti: zână, Sânziene,* în LR, 38, 2, p. 141-149.
Paliga 1989 b. = Sorin Paliga, *Old European, Pre-Indo-European, Proto-Indo-European. Archaeological Evidence and Linguistic Investigation,* in „The Journal of Indo-European Studies”, 17, 3 – 4, p. 309-334.
Paliga 1992 a. = Sorin Paliga, *Toponimul Cluj*, în „Academica”, 2, nr. 5 (17), p. 8 şi 27.
Paliga 1992 b. = Sorin Paliga, *Un cuvânt străvechi:* ***oraş,*** în „Academica”, 2, nr. 10 (22), p. 25.
Poghirc 1969 = Cicerone Poghirc, *Influenţa autohtonă,* în *Istoria limbii române*, vol. 2, Bucureşti.
Vraciu 1980 = Ariton Vraciu, *Limba daco-geţilor,* Timişoara.

Bucureşti, str. Parfumului, 2 – 4